

دانشگاه سام نور
په

برنامه ریزی شهری در ایران

(رشته جغرافیا)

دکتر غلامحسین مجتهدزاده

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

۱	فصل اول. شهر در گذر زمان
۸۵	فصل دوم. برنامه‌ریزی شهری در دوره‌ی جدید
۱۴۱	فصل سوم. برنامه‌ریزی شهری و طرح‌ریزی شهری در دوره‌ی اخیر
۱۸۳	فصل چهارم. برنامه‌ریزی شهری در دوره‌ی جدید
۱۹۳	فصل پنجم. روش‌های تهیه طرح‌های شهری در ایران
۲۱۵	فصل ششم. تهیه‌ی الگوهای توسعه‌ی شهری
۲۳۱	منابع و مأخذ

مقدمه

تاریخ کشور ما مملو از حوادث تلخ و شیرینی است که در مسیری با فراز و نشیب، زمان‌دار گذشته و به زمان ما رسیده است. اگر به تاریخ شهرهای کشورمان با نظری عمیق نگاه کنیم و ساخت‌وساز آنها را با نگاهی ژرف به تحلیل ببریم در نظر اول شهر به‌عنوان یک پدیده‌ی انسانی، اقلیمی و اقتصادی اجتماعی فرهنگی و کالبدی، در مدنظر ما جلوه‌گر می‌شود. شهر در بستر تاریخی خود، در شرایط معینی متولد می‌شود و در شرایط خاصی به زندگی خود ادامه می‌دهد و رشد می‌کند و تغییرات معینی را می‌پذیرد. مورد حمله و غارت قرار می‌گیرد و در نتیجه‌ی شکل دفاعی به خود می‌گیرد. در اوضاع و احوال رشد اقتصادی توسعه می‌یابد، و در شرایط رکود، خرابی و مرگ را تجربه می‌کند. در این فرایند بسیاری از شهرها خراب می‌شوند و دوباره ساخته می‌شوند و بسیاری از بناهای آن به‌دست مهاجمان قدرتمند تخریب می‌شود و گاهی به‌دست همان مهاجمان فاتح نوسازی می‌شوند. گاهی شهرها در شرایطی قرار می‌گیرند که ساکنانشان آنها را ترک می‌کنند. ما در کشور خود نمونه‌هایی از شهرهای سوخته و متروک داریم که وقتی امکانات اولیه زندگی در آنها دچار مشکل شده است. ساکنانشان آنها را ترک کرده‌اند. همان‌طوری که در بالا آمد عامل معینی در تشکیل شهرنشینی مداخله نموده‌اند. که حداقل، آنها را در چهار بستر مهم تعیین‌کننده می‌توانیم دسته‌بندی کنیم.

۱. عوامل اقلیمی

هر انسانی، در هر کجای دنیا که متولد شود با اقلیم خود یک رابطه دوسویه برقرار

می‌کند، وی از یک سو به محیط وابسته می‌شود و عوامل ضروری زندگی خود را در آن می‌یابد. و از سوی دیگر او در فرایند استفاده از محیط آن را در حد ممکن تغییر می‌دهد. محیط در رفتار انسان تأثیر می‌گذارد.

به این دلیل افرادی که در کوهستان‌ها زندگی می‌کنند کاملاً با افرادی که در دشت‌ها زندگی می‌کنند از جهات مختلفی متفاوتند. به صورت کلی عناصر محیطی و محیط زیست طبیعی در شکل‌گیری شهرها، نقش اساسی داشته است. پژوهشگران طبیعی بر این عقیده که شکل‌گیری تمدن‌های نخستین انسان‌ها، بدون شرایط محیطی مطلوب ممکن نبوده، پافشاری می‌کنند.

به نظر آنها تولد و مرگ بسیاری از شهرها با بودن و یا نبودن شرایط مطلوب اقلیمی رابطه‌ای مستقیم داشته و هنوز هم این اصل در رابطه با محیط زیست انسان‌ها یک اصل پایدار است.

هرگاه زمین حاصلخیز و آب کافی، زمستان و تابستان پایدار و منظم وجود نداشته باشد، کشاورزی سامان نمی‌گیرد. بنابراین اقلیم یعنی بودن شرایط لازم برای تولید مواد خام، برای بستر اقتصادی و شرایط لازم برای زندگی انسان‌ها، در چنین شرایطی است که امکان به وجود آمدن کالبدی مطلوب برای شهرها فراهم می‌گردد.

در این باره شرایط مکانی نیز در زمان‌های گذشته دارای صورت معینی بوده، به عنوان مثال بالای کوه‌ها و کنار دریاها و رودخانه‌های پرآب هرجایی که قابل دفاع بود، برای شهرها انتخاب می‌شد در زمان‌های بعد با اختراع برج و بارو و خندق به شرایط دفاع شهرها افزوده شد. در هر حال چگونگی ساخت و ساز شهرها و توسعه آنها با عوامل فوق ارتباط داشته است.

اقلیم از سویی با انسان و از سوی دیگر با خصلت سازندگی او رابطه داشته و دارد. در مراحل نخستین شهرنشینی عامل محیطی در آب و هوا و زمین خلاصه می‌شده که اصل خوراک را از نظر اقتصادی مطرح می‌ساخته اما زندگی انسان تنها در خوردن خلاصه نمی‌شود. مازاد تولید انسان سرنوشت پادشاهان و سلاطین را رقم زده است. جایی که سلطانی در کار باشد، شهر باید طوری ساخته شود که از چند سو وی را در امان نگهدارد. به این ترتیب نقش تولیدی محیط زیست خود در چگونگی فرم کالبدی شهر تأثیر عمیقی داشته است.

۲. عوامل اقتصادی

این عامل بر چگونگی و توزیع و بازار تولید و ثروت و حرکت و گردش کالاها نظر دارد. اگر فرم کالبدی شهر به چگونگی امکان و انجام عملکردهای اقتصادی پاسخ تام و تمام ندهد، عملکردهای اقتصادی امکان ظهور و رشد و توسعه پیدا نمی‌کنند. ابزار تولیدی و چگونگی استقرار زمین‌های کشاورزی نسبت به شهر، انبارهای کالاها و کارگاه‌ها عوامل مهمی بودند که در چگونگی مکان استقرار شهر و اجزاء آن مؤثر بودند، علاوه بر این روابط تجاری، راه و کاروان و نیز اقامتگاه‌ها و کاروان‌سراها را در سطح مناطق مطرح می‌ساخته در کل روابط اقتصادی از جهات منطقه‌ای روابط شهرها و کشورها را تعیین می‌کرده است. نوع و مقدار تولید در این باره بسیار مهم تلقی می‌شده است. از جهت تاریخ شکل جوامع اولیه تولیدکننده که در عین حال ثروتمند هم تلقی می‌شده‌اند در مرکز تمدن‌های اولیه قرار داشتند. به عبارت دیگر بسیاری از محققین تاریخ شهرهای دنیا، بر این عقیده‌اند که بدون این عامل در زمان نیز نقش تعیین‌کننده‌ای دارد و ملاحظه می‌شود که هر شهری از جهات تولیدی پیشرفت داشته باشد. توسعه می‌یابد و جمعیت بیشتری متوجه آن می‌شود یعنی تولید بیشتر رابطه مستقیمی با جمعیت بیشتر دارد. و غالباً در گذشته تولید بیشتر با ثروت بیشتر مترادف بوده و همین عامل است که مفهوم حمله و غارت و دفاع را در تاریخ شهر مطرح می‌سازد و فرم شهر را تغییر می‌دهد. از سوی دیگر اوج و حضيض شهرها در گذر زمان با این عامل سنجیده شده است. لشکریان مغول تنها به منظور به‌دست‌آوردن گنج‌های بغداد، به این شهر حمله کردند و بغداد به خاطر ثروت موجود در آن تخریب شد.

این مفهوم به زمان ما نیز رسیده است و در رابطه با شهرهای موجود جهان نیز صدق می‌کند. البته باید توجه داشته باشیم در حال حاضر اکثر بازارهای تولید تغییر کرده و دیگر تنها تولیدات کشاورزی مبنای توسعه شهرها نیست و سایر تولیدات صنعتی و غیره، در این باره عوامل مؤثر به‌شمار می‌روند.

۳. عوامل اجتماعی فرهنگی

عوامل اجتماعی فرهنگی در قرون دیرینه، با دین و مذهب فرق مختلف اجتماعی فرهنگی مرتبط بوده، این گونه عوامل در بسیاری موارد به‌صورت قاطعی در تعیین

شکل شهر و زیست‌گاه‌های انسانی مؤثر بوده است. این نکته در گذشته شهرهای ایران، هم در شکل گذرها و هم در چگونگی مکان‌پاره‌ای از عوامل، ساخت کالبدی مانند مسجد و بازار و همچنین فرم خانه‌های مسکونی درون‌گرا مؤثر افتاده است و از این گذشته در زمان‌های بسیار دور معابد در مکان‌هایی ساخته می‌شدند که کاملاً بر بخش‌های دیگر زیستگاه‌ها مسلط باشند. و یا گاهی همه زیستگاه‌ها از یک معبد تشکیل می‌شده مانند زیگورات چغازنبیل که بخش بزرگی از شهر ایلامی‌ها را به خود اختصاص داده بوده، رابطه کالبدی مربوط به اجتماع و فرهنگ در ایران بیشتر در میادین مقابل مساجد و درون مساجد و تکیه‌ها مجسم می‌گردد.

روستاییانی که پس از اتمام کار در مزارع خود در مقابل میدان مقابل مسجد روستا به‌دور هم جمع می‌شوند و مسائل جاری، روستای خود را به بحث می‌گذارند، زیباترین و خالص‌ترین رابطه کالبدی با عوامل اجتماعی فرهنگی را به نمایش می‌گذارند.

۴. عوامل کالبدی

از زمانی که دودمان‌های ایلی و قبایل به یکجانشینی روی آوردند، ساخت شهرهای قدیمی مطرح شد و شهر باستان وقتی مطرح می‌شود که پیوندی بین قبایل و ایلات بسته می‌شود. و آنها در رابطه با پشتیبانی از هم و تأمین منافع مشترکشان به اتحادی محکم دست می‌یافتند. دودمان‌های ایلی که در بین‌النهرین می‌زیستند زودتر از ساکنان دامنه‌های زاگرس به این هدف رسیدند و در نتیجه این گونه اتحادها. جمعیت بزرگی به‌دور هم جمع می‌شدند که دارای طبقات مختلف بودند. نجبا و اشراف حرفه‌مندان و کشاورزان اولین طبقات این گونه جمعیت‌ها بودند.

همان‌طوری که در بخش عوامل اقتصادی متذکر شدیم، یکی از دلایل مهم این‌گونه تشکلهای، عامل (مازاد تولید) بوده که هم انتقال آن به سایر شهرها و هم نگهداری ثروتی که از این طریق به‌دست می‌آید نیاز به امنیت داشت و دولتی لازم بود که این امنیت را همراه مدیریت منظمی، تأمین کند و بدین‌سان بود که اولین دولت‌ها در سرزمین ایران ایجاد شدند. و نشانه‌های مقدماتی تمدن و مدنیت در این سرزمین به‌منصه ظهور رسید و ساختمان کالبدی شهرها به‌عنوان عناصر مورد لزوم امنیت،

موردنظر قرار گرفت. از اینجا به بعد دولت در کنار جوامع، دو نوع شهر را به نام‌های (شهر دولت) و (شهر معبد) تشکیل دادند.

(شهر معبد) اولین نوع شهر بود که در ۳ هزار سال قبل در منطقه ایلام به‌صورت زیگورات چغازنبیل بر پا شد. اما (شهر دولت) بعدها در دوران مادها در هگمتانه صورت کالبدی یافت و در تخت‌جمشید به اوج خود رسید.

بافت شهرها متشکل از مقر حکومتی، محله‌های مسکونی به گذرها، انبارها، خزانن، معابد، دروازه‌ها، حصارها و خندق‌ها تشکیل می‌شده است. و بازارها، زمانی جزئی از کالبد شهری می‌شدند که امنیت برقرار می‌شد تجارت رونق پیدا می‌کرد و تاجر در جای مخصوص به‌نام بازار به دور هم جمع می‌شدند و مکان بازارها غالباً در دوران‌های اولیه در خارج از حصار شهرها، مقابل دروازه اصلی بوده که به‌صورت موقت با رسیدن مال‌التجاره‌ها تشکیل می‌شده است. در دوران ساسانی راه‌های تجاری در اطراف شهرها ساخته شدند و بازارهای موقت بسیاری در کنار این راه‌ها و نزدیک دروازه شهرها دایر می‌شدند.

به‌صورت کلی، کالبد شهر در مرحله نخست با شرایط مکانی آن ارتباط داشته که غالباً در بالای بلندی‌ها انتخاب می‌شده است. اولین شهرها حتماً نقطه‌ای را برای بستر خود انتخاب کرده‌اند که کاملاً دفاعی باشد. و مهم‌ترین ابنیه آنها، کاخ پادشاه، حصارها، دروازه‌ها و معابد بوده است. در صفحات قبلی این مقدمه، چهار بستر اقلیمی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی را در تشکیل شهرها مؤثر دانستیم. نکته‌ای که در سیر تحول شهرهای ایران نقش مهمی داشته، دو عمال سیاست‌بازی‌ها و روابط خارجی حاکمان کشور بوده، که همان‌طوری که در متن کتاب ملاحظه خواهد شد تأثیر فراوانی در تغییرات و تحولات شهرهای ایران داشته است.

هدف کلی این کتاب، شناساندن عوامل مؤثر در تغییرات مذکور و اینکه اصول و ابزار و روش‌های برنامه‌ریزی شهری چه تأثیری در هدایت و کنترل رشد شهرها دارد، می‌باشد.

در فصل اول این کتاب، سوابق تاریخی و سیر تحول شهر و شهرنشینی در ادوار گذشته مورد بحث قرار گرفته است و در فصل دوم برنامه‌ریزی شهری در دوره جدید مورد بررسی قرار گرفته است. اقدامات دوره قاجار و تعریض خیابان‌ها و شبکه

گذرگاهی در دوره‌ی پهلوی و نفوذ تفکر خارجیان در هر برهه دوره جدید بررسی شده است. دوره جدید، در این کتاب، اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی را می‌پوشاند؛ اما در فصل سوم کتاب، برنامه‌ریزی شهری و طرح‌ریزی شهری در دوره‌ی اخیر یعنی سال‌هایی که بسیاری از ما در آن زندگی می‌کنیم، شکافته شده است. در این سال‌ها، یعنی دوره‌ی دوم دوران پهلوی، زیربنای طرح‌های جامع شهری فراهم می‌شود و شهرهای ایران با دو روش تا حدودی کنترل شده و آزاد و به‌صورتی دوگانه رشد می‌کنند. برانگیزاننده این‌گونه رشد شهرها، اقتصاد تک‌محصولی مربوط به نفت است که معاملات زمین و مسکن را تشدید می‌کند.

طرح‌های جامع با الگوهای خارجی و گاهی به‌وسیله‌ی خود خارجیان تهیه و اجرا می‌شود. بنابراین باز از نظر فرهنگی، اجتماعی با روحیات مردم منطبق نیست. در این باره بستر زمان از دوره‌ی دوم پهلوی می‌گذرد و به دوران انقلاب اسلامی ایران می‌رسد، و اصول و مبانی و فرایند طرح‌های جامع، هادی، تفصیلی و طرح‌های بهسازی بافت‌های قدیمی و آماده‌سازی و شهرهای جدید مورد مطالعه قرار می‌گیرند.

فصل چهارم، سازمان‌های اجرایی و تهیه‌کننده طرح‌های شهری و سازمان‌های تصویب‌کننده آنها را در مدنظر قرار می‌دهد، و وظایف و حدود فعالیت‌های وزارت مسکن و شهرسازی، وزارت کشور و شهرداری‌ها، مراجع تصویب طرح‌های جامع و شورای عالی شهرسازی و مشاوران شهرسازی را مورد بحث قرار می‌دهد.

در فصل پنجم بحث کتاب به روش‌های تهیه طرح‌های شهری اختصاص می‌یابد و فرایند تهیه طرح‌های جامع شهری شامل انواع مطالعات و جزییات آن در این بحث مورد بررسی قرار می‌گیرد. و بالاخره فصل ششم محل ورود به جزییات نهایی فرایند طرح‌های مذکور است و نتیجه‌گیری را در بر دارد.

در کل این کتاب برای دانشجویان معماری و شهرسازی و متخصصین این رشته‌ها و رشته‌های هم‌جوار مفید خواهد بود. و همچنین برای متخصصین شهرسازی پیام‌های مفید و آموزنده‌ای در بر دارد.

فصل اول

شهر در گذر زمان

در این دوره دو گونه جامعه وجود داشته است

۱. جامعه دامداران

۲. جامعه کشاورزان

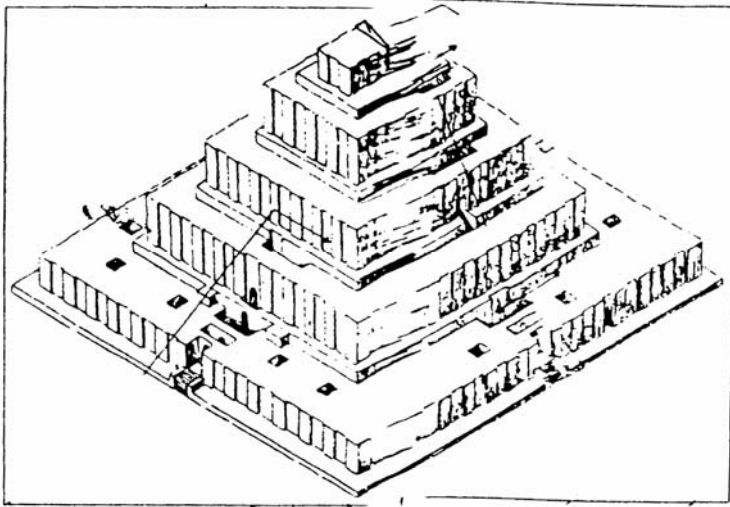
جامعه دامداران برای تغذیه دام‌های خود، در جستجوی چراگاه‌های پرعلف، دائماً در حرکت بودند و هنوز هم ایلات دامدار ایران به منظور تغذیه دام‌های خود به ییلاق و قشلاق می‌روند و دائماً در حرکت هستند. درحالی‌که جامعه کشاورزان به‌خاطر محافظت از محصولات کاشته شده خود مجبور به سکونت در نزدیکی مزارع خود می‌باشند.

در زمان مورد بحث ما این دو نوع جامعه دارای نظام عشیرتی بوده‌اند و برابر قوانین عشیره‌ای اداره می‌شده‌اند.

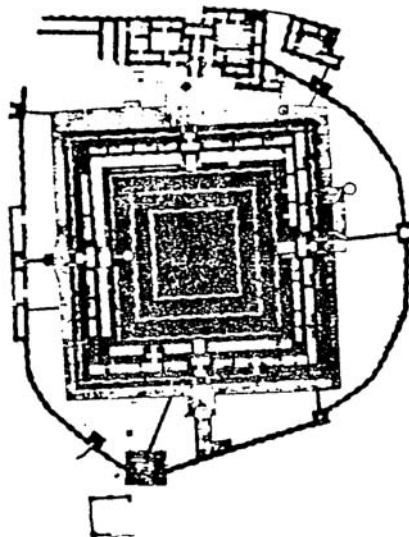
اولین گروه مستعدی که از این دو نوع جامعه به‌صورت قدرتمندی مطرح می‌شود عیلامیان بوده‌اند که چگونگی گسترش شهرنشینی آنها به‌صورت خلاصه به‌شرح زیر است.

ایجاد شهرهای بزرگ در بین‌النهرین پس از نیمه هزاره سوم قبل از میلاد پیشرفت مهمی در زمینه تمدن بوده است این مراکز شهرنشینی به‌عنوان سرچشمه‌های ترقی، جانشین جوامع کوچک کشاورزی شدند آنها از هر دو لحاظ وسعت و جمعیت بزرگ بودند و حکومتی پیچیده داشتند، قوانین مدون، تفکیک مسئولیت، بازرگانی فعال با جوامع دیگر، از جمله مشخصات آنها بود. چنین روابطی هم منبع ثروت اقتصادی

بود. و هم تحرک فرهنگی و فعالیت‌های معنوی تازه، کمالات هنری از آن تکامل می‌یافت و به ایران منتقل می‌شد.^۱

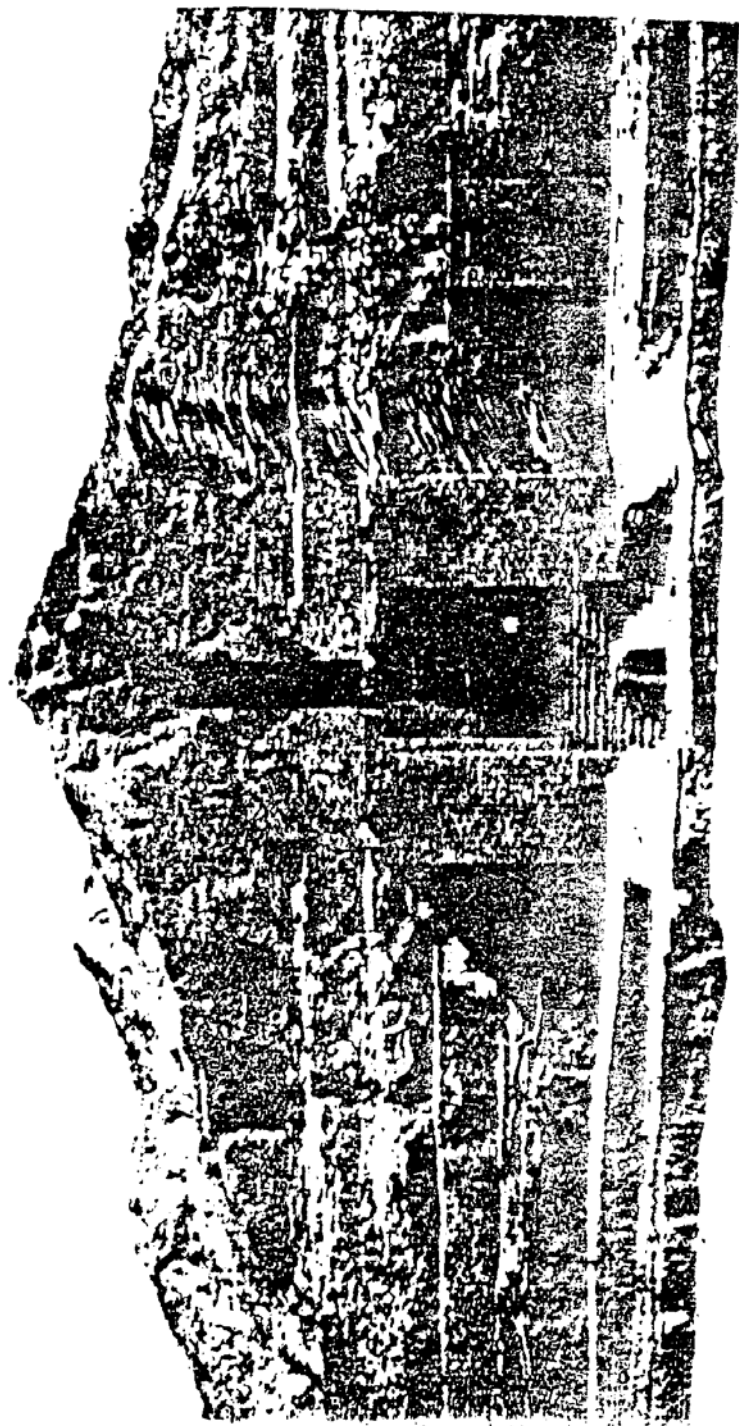

شکل ۱. پرسپکتیو مجموعه چغازنبیل (بازسازی شده)

شکل ۲. بلدهی مجموعه چغازنبیل

۱. نگاه کنید به شماره ۵ ص ۱۶.

شکل ۳. نمای کلی چغازنبیل

اشکال ۱-۲-۳ مجموعه چغازنبیل شهر ایلامی را نشان می دهند.
مأخذ شماره ۵ ص ۹۷ زیگورات بازسازی شده توسط گیرشمن

از میان منابع تاریخی قدیمی چنین برمی‌آید که در سراسر خاور نزدیک باستان گرایشی به ستایش و پرستش شکل کوه وجود داشته و زیگورات‌ها تقریباً از حدود (۲۰۰ ق.م) در سومر ساخته می‌شد.

الهام و مفهوم آن آشکارا ایرانی است در این باره (ونین هورساک) مادر خدای بزرگ که منشأ تمام حیات بود، (بانوی کوهستان) نام داشت. مردمی که از سرزمین خاوری آمده بودند و در دشت‌ها زندگی می‌کردند نمی‌توانستند کوه‌های خود را با خود به سرزمین جدید بیاورند. بنابراین در سرزمین هموار خاورمیانه زیگورات‌های بزرگ را به جای کوه‌های مقدس خود ساختند و نام آن را تپه مقدس نهادند معنی زیگورات، گلدسته بالا رونده است. در آن زمان هر شهری یک زیگورات داشته اگر لازم بود این کوه‌ها بدلی مؤثر باشد نه تنها می‌باید حجیم و بلند باشد، بلکه با زیبایی و علاقه هم باید ترکیب شود و مثلاً دین را با نیاز درونی انسان از طریق آرایش، از جمله معرق‌کاری مخروطی و آجرهای لعابدار رنگی، تقویت کند.

عیلامیان، یعنی ساکنان اولیه ناحیه‌ای از ایران که با خوزستان کنونی مطابقت دارد، نخستین دولتشان در نیمه هزاره سوم بوده، حلقه‌ای میان ایران و سومر پدید آوردند. و از این طریق جلگه بین‌النهرین به قلمرو ایران افزوده شد. بزرگترین زیگورات عیلامی بنای (چغازنبیل) است که آن را اونتاش‌گال، شاه عیلام حوالی سال (۱۲۵۰ ق.م) در یکی از شهرهای شوش به نام (دوروانتاش) ساخته و به (ایینشوشیناک) خدای بزرگ تقدیم کرده است که نامش به معنی (خدایگان شوش) است. دو را و نتاش شهری بوده پرجمعیت که چغازنبیل در مرکز آن قرار داشته است. برابر تحقیقات گیرشمن این شهر هفت رشته حصار داشته است که واحدهای مسکونی مردم معمولی و بازارهای آن و زمین‌های کشاورزی در میان آنها قرار داشته است.^۱ شکل‌های ۲-۳ در ناحیه هموار نزدیک جلگه بین‌النهرین (در حال حاضر نزدیک مسجد سلیمان) دوروانتاش قرار داشته است.

این زیگورات بنایی بوده به صورت یک مجتمع بزرگ برنامه‌ریزی شده که در اثر تلاشی وسیع و هزینه‌ای سنگین و زمانی دراز به صورت یک بنای عظیم به اجرا درآمده است.

مساحت سطح قاعده آن ۱۱۰۰ متر مربع و ارتفاع آن ۵۰ متر است.^۱

زیگورات چغازنبیل در یک محوطه مقدس به مساحت ۱۶۰۰۰۰ متر مربع قرار گرفته است که دو حصار بلند آن را احاطه می کرده است.

این شهر، به گونه‌ای (شهر - معبد - دولت) بوده که هم مرکز حکومت و هم مرکز عبادت بوده است در میان حصار و محوطه تاریخی، سد معبد با چندین حیاط آجر فرش، حجره‌ها، انبارها وجود داشته انبارها که از آنها اشیای مهمی از قبیل اسلحه و ظروف به دست آمده، دارای دیوارهای خشتی و کف آجری بودند. جزییات معماری این بناها در دوره‌ی هخامنشی مورد تقلید قرار گرفته و مخصوصاً زیبایی مربوط به کاربرد میله‌های شیشه‌ای ورودی درب‌های ورودی اصلی آن بسیار زیبا و جالب توجه بوده گیرشمن در کتاب هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی در رابطه با کاربرد شیشه در این بنا چنین می گوید «صنعت شیشه‌گری در ایلام حتی در هزاره دوم ق.م. محتملاً به درجه کمال رسیده بوده، ما در عبادتگاه (ب) (اینشوشیناک) واقع در زیگورات چغازنبیل نزدیک شوش دری پیدا کردیم که مربوط به سال ۱۲۵۰ ق.م است و با صدها لوله کوچک شیشه‌ای سفید زینت شده و روی این لوله‌ها نوارهایی از شیشه سیاه‌رنگ به صورت مارپیچ پیچیده شده بودند. و این گونه زینت کردن و عوامل معماری به زینت ظروف شیشه‌ای مکشوف از لرستان، بی شباهت نیست».^۲

۱-۱ شهرسازی ایران در قرن هفتم ق.م

- مادها

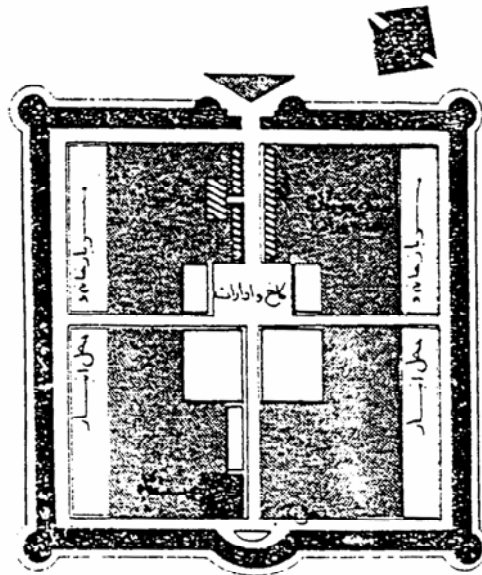
حوالی سال ۶۷۳ ق.م خشریته یکی از رؤسای ماد بر علیه آشور طغیان کرد. و برای انجام مقصود خود با متحدین نیرومندی مانند کشورهای (مانایی) (سکاها) و (کیمرها) هم‌دست شد.

(آسارهادون) پادشاه آشور، با اطلاع از این اتحاد دست به کار شد و سعی کرد با تماس با پاره‌ای از رؤسا و قبایل ماد آنها را به سوی خود جلب نماید و در این کار موفق شد. واقعه‌ای که به منزله شاهکاری از سیاست آشور بود، این است که وی موفق

۱. ارتفاع زیگورات چغازنبیل در منبع دیگری از قول دکتر عیسی بهنام ۱۰۰ متر ذکر شده است.

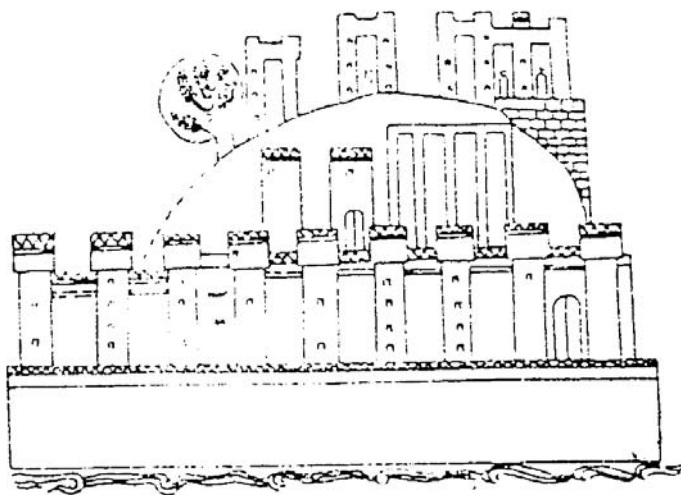
۲. برای مطالعه بیشتر در این باره نگاه کنید به شماره ۱۱ ص ۸۱

شد (سکاها) را از اتحادیه (ماد) خارج کند و با خود همراه سازد. خشت‌ریته که بنا به قول هردوت وی را اولین پادشاه ماد معرفی کرده دست به جنگی نابرابر با سپاهیان آشور زد و مغلوب در جنگ کشته شد. و پس از آن مدت ۲۸ سال (سکاها) بر سرزمین (ماد) حکومت کردند. اما (کیاگزار) پسر خشت‌ریته که در گوشه‌ای بی‌سروصدا بزرگ می‌شد، وقتی به حد بلوغ رسید، به جای پدر نشست، پادشاهی کیاگزار بنا بر گفته هردوت ۴۰ سال طول کشید و یکی از درخشان‌ترین دوران‌های تاریخ (ماد) را تشکیل می‌دهد. وی با کشور بابل متحد شد و بر نیروی آشور غالب آمد و حدود، کشور خود را تا آسیای صغیر رساند. پایتخت او شهر اکباتان بود در تپه‌ای که این شهر قدیمی روی آن ساخته شده بود هنوز کاوشی به عمل نیامده است و احتمالاً اشیایی از دوران ماد و هخامنشی و اشکانی در زیر آن پنهان است. بنابر گفته هردوت در شهر اکباتان اصول شهرسازی معمول ایرانیان رعایت شده و این اصول را مادر (سیلک) نیز مشاهده می‌کنیم. در روی نقوش برجسته آشوری که شهرهای مادر را نشان می‌دهند نیز همین اصول شهرسازی دیده می‌شود.

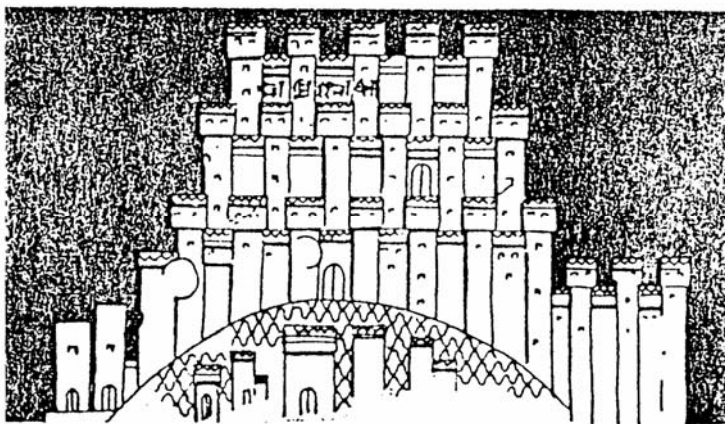

شکل ۴. ساخت شهر ایرانی در زمان مادها و هخامنشیان^۱

۱. تصویر یک شهر (ماد) به نام کیشیم که روریگی از نقوش برجسته آشوری نشان داده شد. قرن (۸ب.۱). مأخذ

شکل ۵. تصویر شهر آشوری از ده - دژ هرمار مأخذ شماره ۳ ص ۲۰۰

شکل ۶.

شهر اکباتان به معنی (محل اجتماع) کنار راهی ساخته شده بود که از آن آشوری‌ها می‌توانستند در (ماد) نفوذ یابند گفته شد که شهر اکباتان را (کیاگزار) بنا کرده است. به هر حال شهر اکباتان در مرحله اول مرکز شوراهای قبایل مختلف (ماد) بوده و بعداً در دوران پادشاهی کیاگزار (سکاها) و کیمیری‌ها نیز به آنها افزوده شدند. شکل‌های ۴، ۵ و ۶.

در اکباتان سه جامعه، ایلی، روستایی و شهری به‌دور هم جمع شده بودند. و این تجمع شهری را به‌وجود آورد که تا آن زمان از آن جمعیت سابقه‌ای وجود نداشته است. اکباتان در واقع شکلی جدید از اردوگاه‌های عشایر و قبایل مادی بوده اما عامل جدیدی به نام دولت در آن متولد می‌شود. که آن را با اردوگاه‌های قبلی متفاوت می‌سازد. سازمان دولتی شکل معینی از ساخت و بافت را در آن مطرح می‌سازد. و اکباتان شهری می‌شود تا اندازه‌ای متفاوت با آنچه به نام شهر در آن زمان معمول بوده. دولت ماد که در ورای طبقات و اقوام قرار می‌گیرد، مفهوم آسمانی و زمینی پیدا می‌کند و وحدت اجتماعی سه عامل اجتماعی را تأمین می‌سازد و از این رو است که مداومت پیدا می‌کند.

۱-۲ هخامنشیان

مقارن سال ۵۶۰ ق.م. دو دولت نیرومند آریایی ماد و پارس با هم متحد شدند. و به این ترتیب امپراطوری ایران آغاز شد^۱ و این وقتی بود که کوروش کبیر پدر بزرگش را که بر سرزمین مادها حکومت می‌کرد، از تخت به زیر کشید و پادشاهی خود را آغاز کرد. در مجموع طی دو پادشاهی هخامنشی، یعنی کوروش بزرگ و داریوش، که حکومت آنان ۲۰۰ سال طول کشید و ایران دارای یک امپراطوری پر قدرت جهانی شد. طی این دوره سراسر آسیای باختری تسخیر شد. و سپس از نیل تا جیحون و از اژه تا گنگ عصر نوینی آغاز و ثبات بی‌سابقه‌ای ایجاد شد. در سایه یک حکومت قادر شبکه عبور و مرور مؤثری به‌وجود آمد و تجارتی پرسود به راه افتاد و ثروت قابل توجهی را به بار آورد. جاده‌ای که در دوران هخامنشی ساخته شد، از شوش به سارد به طول بیش از ۲۵۰۰ کیلومتر با یکصدویازده منزلگاه - کاروان‌سرا و چاپارخانه برای کاروان‌ها، انتقال کالا را در سراسر امپراطوری در مدتی کمتر از ۹۰ روز امکان‌پذیر می‌ساخت پیک‌ها این مسیر را تنها در یک هفته طی می‌کردند. جاده شوش به تخت‌جمشید و شوش به اکباتان سنگفرش بوده است. شکل شماره ۷

دستاوردهای هخامنشی، تنها مرهون دلاوری نیرو و جسارت آنان نبود، بلکه آنها موفقیت‌های خود را با توجه به اندیشه و تدبیر و هوشمندی و ایمان به اهورامزدا

به دست آورده‌اند.

سازمان مربوط به حکومت هخامنشیان آن چنان برنامه‌ریزی شده بود. که در آن امنیت و ارزش‌های معنوی و اخلاقی و اینکه تنها اهورامزدا خدای بزرگ این توانایی‌ها را به ایشان بخشیده، از اهمیتی خاص برخوردار بوده و نکات مربوط به این موارد در کتیبه‌هایشان به روشنی منعکس شده است.

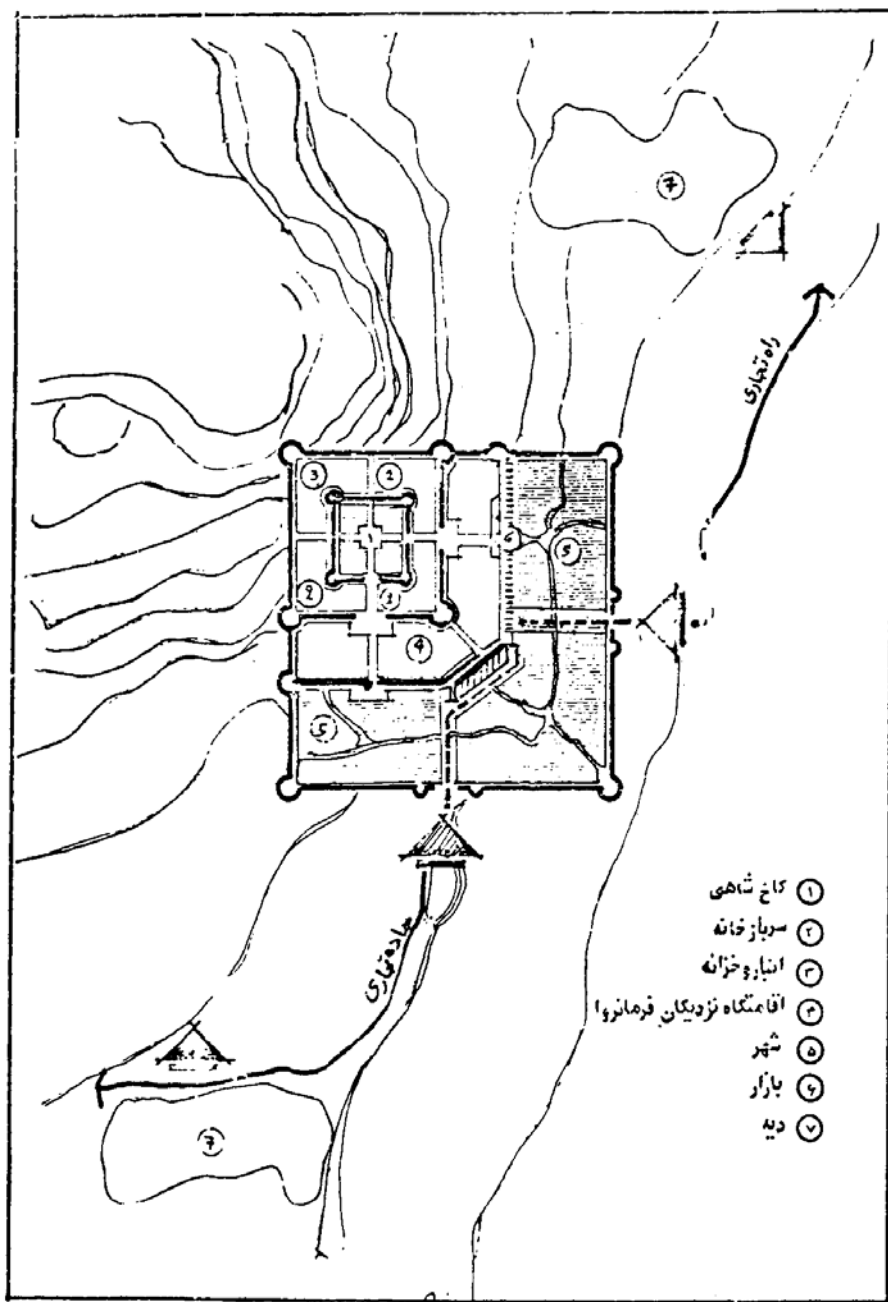
کوروش شهر پاسارگاد را ساخت و آن را به پایتختی خود انتخاب کرد. شکل

شماره ۸

مجموع ساختمان‌های پاسارگاد بر روی فضایی به طول دو کیلومتر و نیم برپا شده بود.^۱

پاسارگاد با کاخ‌های منظم بناهای قابل توجه خود نمایی از قدرت بود و شهری را مجسم می‌کرده که در آن پادشاهی نیرومند حکومت می‌کرده است و در اینجا بود که او را در معبدی با سقف شیب‌دار به خاک سپردند که یادآور زیگورات‌های قدیم ایلامی در مقیاس کوچک است.

تأسیسات و مکان پاسارگاد از جهاتی مناسب یک پایتخت برای شاه قدرتمندی مثل کوروش نبود، چون این شهر در سطحی بسیار پایین و باز قرار داشت و نمی‌شد از آن به خوبی دفاع کرد و به علاوه به صورت نامعقولی از راه‌های دسترسی اصلی فاصله داشت، کوروش می‌باید از این نکات منفی آگاه بوده باشد، زیرا پیش از آغاز ساختمان این شهر یعنی سال ۵۱۸ ق.م محل تخت جمشید را انتخاب کرد. صرف نظر از این موارد مقارن سال ۵۲۱ ق.م داریوش اول جانشین کمبوجیه دوم شد و تصمیم گرفت پایتخت کارآمدی در شوش بسازد، و تخت جمشید را به صورت یک زیارتگاه ملی باقی بگذارد. به این ترتیب شهر شوش پایتخت سیاسی اداری و شهر تخت جمشید پایتخت ملی شد که تنها در مواقع عید نوروز جهت بارعام و جشن‌های نوروزی مورد استفاده قرار می‌گرفت، قدرت و ثروت هخامنشیان روز به روز افزون می‌شد و با وجود مرکز سلطنتی تازه در شوش و کاخ‌های تابستانی در اکباتان، داریوش کار ایجاد یک شهر آیین مقدس را در تخت جمشید آغاز نمود. هدف اصلی از شهر تخت جمشید اعلام وحدت سیاسی و دینی کشور بود. شکل‌های ۹ و ۱۰.

شکل ۷. ساخت جلدی شهر در دوره‌ی هخامنشی. مأخذ شماره ۱۴